

Azərbaycan Məclis Millisinin axırncı iclasında S.C.Pişəvəri

Möhtərəm ağalar! Mənim bu günkü danışığım elə fikir edirəm ki, xalqımızın mübarizə tarixində bir səfəni qurtarıb ikinci bir səfənin başlanması tarixidir. O vaxt ki, siz mənə e'timad edib milli nehzətimizi idarə etmək üçün vəzirlər heyə'tini intixab və məclisə məariflik etməyi mənə tapışdırdız, o vaxt Azərbaycanda dövlət naminə heç bir şey yox idi. Dövlət təşkili və vizarətxana idarə etmək bizim hamımız üçün sabiqəsiz bir iş idi, mən Azərbaycanda demokratik nehzətdə iştirak edənlərdən və xalqımızın səadəti yolunda çalışan adamlardan bir nəfər tapabilmədim ki, onun vəzirlik sabiqəsi olsun. Ona görə firqənin göstərişi ilə cavan adamları intixab edib onları vəzir məqamına yetirmək üçün məclisə pişnahad etdim.

Firqəmizin geniş və münəzzəm təşkilatı və mübarizə meydanında aldığımız təcrübələr bizə imkan verdi fikir edək ki, vəzir olmaq əşərafıyyətdən və uzun müddət idarələrdə çalışmaqdan asılı deyildir. Ona görə mülahizə və mühafizəkarlığı kənara qoyub cəsüranə qədəm götürməkdən pərhis etmədik, mən vəzirlər heyətinə də'vət etdiyimiz əşxasın demokratiyasına və azadixahlığına inanmışdım, buna binaən onları irəli çəkib və məmləkətin sərəniyişini onlara tapışırmaqdan qorxmadım. Bu, görülməmiş bir iş olduğu üçün Tehrandə və başqa yerlərdə nəzərə bə'id gələbilərdi. Lakin biz buna e'tina etməyib hökuməti təşkil verdik. Unutmamalıdır ki, bu hökumət mə'mulu bir hökumət deyildi. O, həqiqətdə bir inqilabi komitəyə bənzəyirdi. Adətən inqilab mövqe'ində imkan olmur ki, mə'mulu bir dövlət təşkilatı iş başına gəlsin, ona görə də inqilabçılar işi idarə etmək və qanunu dövlət zəminəsi düzlətmək məqsədi ilə mə'mulən müvəqqəti bir inqilabi komitə intixab edərlər. Ama biz bunu etmədik. Buna görə Milli Hökumətimiz inqilabi komitə deyildi. O, Məclis Milli tərəfindən intixab olunduğuna görə inqilabi olduğu halda qanunu bir hökumət idi.

Tarixin cür bəcür mö'cuzələri vardır. Bir vaxt olur ki, tarix elə bir müəssisə vicuda gətirir ki, onun dünyada heç sabiqəsi ola bilmir. Məsələn rusiyədə böyük oktoabr inqilabının nəticəsində elə bir hökumət meydana çıxdı ki, dünyada onun sabiqəsi və nəziri yox idi. O, fəhlə, kəndli ittifaqını təmin edən bir hökumət idi. Fəransa inqilabı da özünə məxsus hökumət şəklini vicuda gətirdi. Bizim bu Milli Hökumətimizin nəziri isə tarixdə demək olar ki, çox azdır. Bizim hökumətimizin gördüyü işlər və həyata keçirdiyi tədbirlər qanunu yol ilə olmuşdur. Lakin inqilabi təşkilatda və təhəvvül zamanında bu kimi sazman çox az görülmüşdür.

Buna da səbəb firqəmizin düzgün rəhbərliyidir, məclis də firqəmizin rəhbərliyi altında təşkil olunduğu üçün bu işi görmək nisbətən səhulət ilə mümkün oldu. Bundan əlavə həmişə məclis ilə firqə və dövlət arasında möhkəm təvafuq nəzər və səmimiyyət var idi. Məsələn heyət dövlət gecə saat 4 də iclasa edirdi və məclis də bir saat ondan sonra o iclasın pişnahad etdiyi layihəni təsvibə yetirib haman gün o qanun icra olunurdu. Xalq isə bu işdə böyük ehsasat nişan verdi, bizim işlərimizin səri' bir surətdə pişrəft etməsinin əsas səbəblərindən birisi də budur. Bu mənim heç yadımdan çıxmaz ki, 21 Azər günü mən 20 dən ziyadə mühüm işlər həllində təsmim tutub bərq asa surətdə onları əncam verməyə müvəffəq olmuşdum...Məclis Millimiz açıldandan bir neçə saat əvvəl onun nizamnaməsini yazıb, sonra məclisi iftitah edərək nizamnamənin tamam maddələri ətrafında izahat verib təsvibə yetirdikdən sonra həmin məclisin heyət rəisəsini nizamnamə üzrə intixab etdik. Nəhayət, milli dövləti qurub onun bəranaməsini tənzim edərək məclisə təqdim etməklə işə başladıq. O gün hənz bütün Azərbaycanda irtica'ın barmağı ilə oynayan qüvvələr mövcüd idi. Məsələn Təbriz, Urumiyyə, Ərdəbil, Şahindəj və ğeyr yerlərdə qoşun saxluları biz ilə dəstu pəncə nərm etməyə hazırlanırdılar. O gün ki, məclis və dövlət təşkili ilə məşğul idik da'va və cəng qorxusu hər an şiddət tapırdı və Məclis Milli eşikdə guruldayan musəlsəl və tufəng səsləri altında öz fəaliyyətinə idamə verirdi. Əğər unutmamış olsaz sərtip Dirəxşanı ilə aparılan danışıqların bünbəstə yetişdiyi cəhətdən sizdən müharibə etmək məqsədi ilə rə'yi e'timad istədim və sizlər hamınız ayağa qalxıb və azadlığımızdan müdafi'ə etmək üçün silah tələb etdiz. Bunlar hamısı dastarlarda və qəhrəmanlıq əfsanələrində yazılana işlərdir, ağıl buna inana bilməz. Mən bu sözləri ağzıma alıb danışarlardan deyiləm. lakin, məclisin axır dövrəsi olduğu üçün istəyirdim gördüyümüz işlər tarixdə səbt olunsun. Qoy tarix yazsın ki, qan tökülmənin qabağını almaq üçün bu qədər ağır işlər gördüyüm halda mən altı saat tamam sərtip Dirəxşanı ilə danışıq aparmağa məcbur olub biləxrə xalqın arzusunu əncam verməyə müvəffəqiyyət tapdım. Mən özümdən tə'rif etmək istəmirəm, bu mənim şəxsimə aid deyildir, mən bir nəfər fədai kimi tapışırılan vəzifələri əncam vermişəm. Bu, xalqımızın qüdrəti və firqəmizin fəaliyyətindən bir nümunə ola bilər. Bunlar xalqımızın və firqəmizin qüdrətini, vəhdətini və fəaliyyətini isbat edir. Bu iş ki, Azərbaycanda başlanıb bütün İranda azadlıq və demokrasi üsulunun bərpası üçün möhkəm bir paya olmuşdur. Yüzlərcə dəlillər vardır ki, bu iş tamam İranda tövsi'ə tapacaqdır.

Bu işə ancaq o kimi qəhrəmananə fəaliyyətin məhsulu və nəticəsidir. O gün bütün firqəmiz ayağa qalxmışdı. Ona görə də biz onun arzularını həyata keçirərk üçün heyretavər bir qüdrətə malik olduğumuzu hifz edib mövcüzələr yaratmağa nayil ola bilərdik və biz bildiyiniz kimi 21 Azərdə yazdığımız bəranə üzərində işə başladıq. Bir günün ərzində köhnə hökuməti yıxdıq və yeni təşkilat vicuda gətirdik. İndi işə o bəranədən çox böyük məsafədə irəli getməyə müvəffəq olmuşuq. İcra etdiyimiz bəranədən əlavə az zamanın içərisində bir neçə böyük bina tikdirməyi

qərara almışdı ki, bunların da hər birisi bir milyon tükənə başa gləcəkdir və onlara başlamaqla tamam işsizləriməzə iş tapıla biləcəkdir. Əgər yadızdadırsa bir vaxt Azərbaycana uç yüz min tükən ətiyyeye mülükənə verilmişdir ki, heç kəs bilmədi o haraya xərcləndi. Ama indi isə biz yuxarıda dedimiz saxtımaları vicuda gətirmək üçün 5 milyon tükən onlara təsis vermişik.

Bu yolları biz firqəmizin fəaliyyəti sayəsində və xalqımızın iradəsinin gücü əsərində topraqların altından çəkib çıxarmışdıq. Biz heç bir kəsin nəzərində olmayan sərvəti ortaya çıxardıq. Bu fəqət xalqımızın iradəsinin tövlidi olan firqə və hökumətimizin gucu idi. Bu isbat edir ki, xalq gərək öz işlərini özü intixab elədiyi şəxslərə tapışsın.

Tehran dövləti bizə pul qoymamışdı. Biz hökuməti ələ alan mövqə'də bankda iki milyon tükən pul varıdı ki, dövlət idarələrin huququnu tə'min etəmk üçün haman azər ayında biz iki o miqdarda pul təhiyyə etmək məcburiyyətində qaldıq. O vaxt mürtəcelər bizim üstümüzə mətbu'at və əsləhə vasitəsi ilə həmlə etməkdə idi. Biz məcbur idik ki, aldığımız azadlığı və qurduğumuz hökuməti saxlayaq. Biz hökuməti müdafi'ə etməkdən ötrü uç ay fəqət fədailərin qüdrətindən istifadə etdik. Biləxərə münəzzəm ardeş müqabilində tək fədailər gücünə müqavimət mümkün olmazdı. Naçar idik ki, milli qoşun təşkil verək. Bundan ötrü də pul lazım idi. Əvvəllərdə müşğulata təsadüf etdik. Vəli çox tez bir zamanda işə müsəllət olub pul təhiyyəsi işkalını da ortadan apardıq. Bunların hamısı ilə bərabər mübarizə bizim üçün çox çətin idi. Hikumət iki təmayülün arasında qalmışdı. Bunlardan biri sağlar və ikincisi sollar idi. Əgər əvvəl təbəqə yə'ni mütəməkkin və varlılara artıq təmayül göstərsəydik, o vaxt kargər və əkinçilər bizdən rənciydə olardı. Bərə'ks əgər kargər və əkinçilərin tərəfini saxlasaidiq varlılar bizimlə mübarizəyə çıxıb bir iddə yoxsullarsa onlara alət olardı. Ona görə orta bir xətt intixab edib hər iki tərəfin mənafe'inin hifz olunmasına çalışdıq. Sağ və sol cərəyanın hər ikisi bizim siyasətimizə inanıb onu qəbul etdi və nəhayət, onların hər ikisinə də sabit oldu ki, Milli Hökumətin götürdüğü orta xətt hərəkət daha düzgün imiş. Məxsusən kəndli əməldə gördü ki, Demokrat Fırqəsindən sivay ona yaxın və urəyi yanan yoxdur.

Milli Hökumət yeganə Musasədir ki, kəndli və zəhmətkeşlərin istəklərini yerinə yetirməyə çalışır. Biz nə zərə'in haqqını malikə və nə də malikin haqqını zərə'ə satdıq. Biz fəqət xalqın malı olan xalisə yerlərini həqiqi sahibi olan əkinçilərin arasında böldük. Biz malikiyyət əsasını möhkəm saxladıq və malikləri inandırdıq ki, onların haqqlarını payəmal etmək xəyalında deyilik. Biz bir dəqiqə belə rahat durmamışdıq. Həmişə iş görüb işin pişrəfti üçün təşkilat yaratmışdıq. Hər bir sahədə böyük qədəmlər götürməyə məxsusən xalqımızın əxlaqında böyük təğiyrat əmələ gəlməyə səbəb olmuşdu. Xalqımız mədəniləşmiş və alicənab bir xalq olmuşdur. Məsələn, mitinglər, ictimalarda anlaqlı və mətanətli bir intizam hiss olunur.

Hətta xırda uşaqlar ki, tozun torpağın içində bir biri ilə savaşımaqla vaxt keçirirdilər, onlar da indi islah olub münəzzəm surətdə dəstələr təşkil edir, müfud işlər ilə məşğul olurlar.

Yuxarıda dedim ki, Milli Hökumət bir müvəqqəti inqilabı komitə idi. Lakin ayrı nüqte nəzərdən bu hökuməti tam mə'nası ilə qanunu, rəsmi və demokratik bir hökumət tanımalıyıq. Çünkü biz əvvəlinci qədəmdə Məclis Millinin verdiyi qanun üzrə rəftar etməyə əhəmiyyət verib bir qədəm də olsun qanundan kənara çıxmaq istəmədik və heç bir nəfərin də olsun haqqının zayə' olmasına çalışmadıq və əhəmiyyətə sə'y etdik ki, tədbirlərimiz sülh və səfa yolu ilə həyata keçsin. Bu nüqte nəzərdən Milli Hökumət inqilabı komitə deyil idi. Belə bir hökumətin nəzirətində az ittifaq düşə bilər və demək olar ki, bu, tarixin elə mö'cuzələrindəndir ki, fəqət inqilab mövqə'ində nagehanı olaraq tapılıb xalqı heyretə qərq edər. Azərbaycanın xaricində yaşayan əşxasa bizim işlərimiz çox tə'cili gəlirdi. Biz özümüz işin içində olduğumuz üçün gördüyümüz işlər gözümüzə elə böyük görsənir, lakin bunlar xaricdən baxanları heyretə salır. Bir az müddət içərisində boş əl ilə böyük işlər meydana çıxarmışıq. Məsələn milli bank, darülfunun, radio təşkilatı, şəhərin lüləkeşliyi, milli qoşun və bu kimi ümumun mənfəətini təmin edən böyük işlər fəqət xariqül`adə şəhamət və fədakarlıq nəticəsində ola bilər.

Ma'arif, fəlahət və səhiyyə xüsusunda danışmaq istəmirəm, çünkü vəzirlər bu barədə lazımı qədər izahat verdilər. Bizim işlərimiz ibtikar üzrə olmuşdur və onların heç biri Tehran işlərinə bənzəmir. Bizim məclisimiz Tehran məclisinə oxşamır. Mən və mənim yoldaşlarım heç birimiz sabıqda vəzir olmamışıq...Bunlar hamısı xalqın ibtikarı sayəsində vicuda gəlmişdir. Bizim gördüyümüz işlərin nəticəsinin İranın ayrı yerlərində inikası var. İndi Tehran bizim işlərimizi təqlid edir. Azərbaycanda yer bölgüsü həyata keçirildiyi üçün bütün İranda da əməli olacaqdır.

İndi İranın ayrı nüqtələrinin xalqları Azərbaycanda görülən işlərin arzusunu çəkirlər. Əgər onlar istəyir ki, bizim nəyil olduğumuz müvəffəqiyyətlərə nəyil olsunlar gərək böyük zəhmətlər sərf etsinlər. Əgər onlar istəsələr Azərbaycanda olan cərəyanla özlərini həmahəng etsinlər və burada görülən islahatı öz yerlərində əməli etsinlər, gərək onları əhatə edən gəndablardan kəsafətləri murtefə' etsinlər. Yə'ni hovuzlarındakı iylənmiş suyu boşaldıb, yerinə təmiz, saf su buraxsınlar. Mən necə ki, əvvəl dedim hökumət təşkil olan gün rə'y e'timad istədim, məclis də mənə rə'y e'timad verdi. Biz məsələni müsəlimət yolu ilə də olmasaydı silah gücü ilə həll edə bilərdik, buna şubhə yox idi. Çünkü məclis, bütün xalq bizim dalımızda durdu. Lakin husn tədbirimiz və biğərzliyimiz sayəsində qan tökülməkdən cilovgirliq oldu.

21 Azər nehzəti dünyada diplomasi keşəməkeşlərin şədid kuranına təsadüf etdi. Bizim fəaliyyətimiz artdıqca gündən günə

şiddətlənməkdə olan kuran bizi çəkib birinci sərara keçirtdi. Nəhayət, Azərbaycan məsələsi beynəlxalq diploması və siyasi mübarizələr mərkəzini təşkil etdi. Müstəmləkə və müstə'mirə sahibləri bir tərəfdən fikir edirdilər ki, müharibə qurtarandan sonra müstəmləkə xalqları öz azadlıq və istiqlaliyyətlərinin əldə olunması üçün ayağa qalxsalar onların qabağını ala bilsinlər. Ona görə də Azərbaycan nehzətindən böyük vahiməyə düşüb ona ayrı bir ad qoymaq istədilər. Digər tərəfdən faşizm dəyirmanına su bağlayan mürtece'lər bizim nehzətimizdən suistifadə edib Şuralar əleyhinə dəsissələr qurmaq istədilər. Bu vasitə ilə dünya mürtece diplomatları bizim sadə daxili işimizdən buğrənc beynəlxalq bir macərə çıxarmağa çalışdılar. Daxili mürtecelər isə bizim nehzətimiz əleyhinə silah ilə çıxma bilməzdilər, çünkü onlar qorxaq tulku idilər. Ona görə də Əla və Təqizadə kimi dəlalların vasitəsi ilə Ləndəndə, Vaşinqtonda və başqa diploması yığıncaqlarda hayküy salıb suyu bulandırmaq istədilər. Onlar öz ərbabları kimi ciddi cəhd edirdilər ki, bizim nehzətin bir ucunu Şorəvilərin ayağına bağlamaqla onların əleyhinə sui istifadə etsinlər və İrənin daxili işlərinə müdaxilə etmək üçün xaricilərin əllərinə bahana versinlər ki, bəlkə bu vasitə ilə İrana bir komision göndərsinlər ta gəlib İrənlilərin haqq hakimiyyətinə rixnə salsın. Əgərçi biz onların komision göndərmələrindən qorxan deyil idik, gələn komision Azərbaycan xalqının poladdan möhkəm iman və iradəsinə təsadüf edəcək idi. Vəli bu iş İrənin istiqlalına böyük zərbə olacaq idi. Biz çox gülməli işlərin şahidi olduq. İrən ilə Sovetlər arasında başlanan qərar üzrə qızıl ordu İrəni təxliyə etmişdi. İrən hökuməti də o barədə rəsmi olaraq Amerikadakı səfirəkberi və əmniyyət şurasındaki numayəndəsi Əlaya dəstur vermişdi ki, Şorəvi qoşunlarının İrəni təxliyə etmək münasibəti ilə İrənin ərizəsini əmniyyət şurasından dalı alsın. Lakin o satqın dəlal öz dövlətinin əleyhinə çıxıb fitnə fsad törətməklə məsələnin əmniyyət şurasında qalmasını tələb etdi. Nəhayət, Azərbaycan xalqının dəmir yumuruğu onun ağzını sındırdı, mərkəzi dövlət onu əmniyyət şurasından geri çağırmaq məcburiyyətində qaldı.

Təbrizdə Amerika müxbirləri mənimlə müsahibə edərəkən onlara dedim əgər mənə imkan olsaydı mən Azərbaycan nehzətinin həqiqi mahiyyətini və Azərbaycan xalqının pak və hərəretli əhsasətini bütün urupaya və Amerikaya gedib oranın sakinlərinə bildirərdim. Biləxərə Şuralar İttifaqının düzgün siyasəti sayəsində mürtecelərin oxu daşa dəydi. Azərbaycan nehzətini Şuralar İttifaqının hesabına yazma bilmədilər. Mən bu axır vaxtlarda təmas etdiyim xarici diplomatların hərəkat və rəftarını gördükdə bu əqidəyə gəldim ki, müstəmləkə sahibi olan dövlətlər içərisində həqiqət yoxdur. Onlar istəyirlər neçə milyonluq bir xalqı öz mənəfətlərinin və şum məqsədlərinin qurbanı etsinlər. Onların məqsədləri fəqət qazanmaq, qazanmaq, qazanmaqdır.

Belə bir zəhəralud və tufanlı dəryada Milli Hökumət müvəffəq oldu öz xalqının mənəfe'ini və haqqını təşxis verib onu hifz etsin. Biz o fitnəkər töhmətlərin qabağında möhkəm dayandıq. Xarici siyasət

meydanında ciddi və əsaslı qədəmlər götürüb aqılanə və düzgün tədbirlər görməyə müvəffəq olduq. Biz burada bir az tünd getsəydik uduzmuş olardıq. Ona görə də nəhayət dərəcədə mətanət ilə rəftar etdik.

Biz İran istiqlaliyyətinə xidmət edib onu təmin etmişik. Bizim nehzətimizin qüdrəti çox böyükdür. Ona görə biz eləyə bildik ki, istədiklərimizi əldə edək. Mərkəzi hökuməti qorxudan şey fəqət Azərbaycan nehzəti idi. Hətta bizim əleyhimizə 9 ay ciddi mübarizə aparan şəxslər indi bizim demokratik nehzətimizi təhsin edirlər və onun bütün İrana yayılmasına çalışırlar. Bu da bizim aqılanə siyasət və düzgün iqdamatımızın əsərində olmuşdur.

Bizim qurduğumuz hökumət müqəddəs və pak siyasət üzərində əsaslanmışdır. Xalqın asayiş və əmniyyəti də onun nəticəsində əmələ gəlmişdir.

İranın istiqlaliyyətinin hifz olunmasından ötrü gərək İranın başqa nüqtələrində yaşayan xalqlarda Azərbaycanlıların işindən nümünə götürsünlər. Bizim nehzətimiz qurtarmayıb bəlkə mübarizəmizin şəkilli dəyişilibdir. Ona görə də hərəkət bu sazişdən sui istifadə xəyalında olub və fikir edək ki, gərək xalqa zor desin, bu kımı əşxasla ciddən mübarizə olunacaq. Onlar qanun və xalq mucazatından qaçabilməzlər. Biz bütün İran əhalısını inqilaba də'vət etmək istəmirik. Bəlkə məmləkətdə demokrasi üsulunu əmələ icra etməyə çağırırıq.

Bir qədər də İranın ümumu vəziyyətindən danışmaq lazımdır

Bizim milli nehzətimizin başlanğıcında Tehran ruznamələri şeytənət nüqtəi nəzər ilə yazırdılar ki, əgər Tehran Azərbaycana yaxşı baxsaydı və ora adil hakim göndrsə idi Azərbaycan nehzəti qabağa çıxmazdı. Lakin işin həqiqəti belə deyil. Nehzətimiz fəqət Azərbaycan xalqının iradəsi və imanı üzərində vicuda gəlmişdir.

Azərbaycanlıların özlərinə görə dili, adab və rüsumu, tarixi, milliyəti və xüsusiyyəti vardır.

Azərbaycan xalqını Xuzistanlıya, Xorasanlıya, və başqalarına bənzətmək olmaz. O ümumiyyətdə İrannı olduğu kimi xüsusiyyətdə də azərbaycanlıdır. O siyasət ki, Xuzistanda icra edilir burada ola bilməz. Azərbaycanlı qərnələr boyu azad yaşamaq istəyirdi, Azərbaycan xalqı istəyirdi ki, öz sərnivişində dəxaləti olsun. İran Tehrandan ibarət deyil. Gərək Tehran siyasətində bütün İranın tə'siri ola. Azərbaycan hər şəkil ilə olursa olsun öz xüsusiyyətini hifz edəcəkdir. Altı yaşlı Azərbaycan balasının ağzına özgə bir dili, cəbrən soxmaq olmaz. Da'va çörək və yaxşı

hakim da'vası deyildir. Demək milli nehzətimiz daha dərin və əmiq səbəblərdən meydana çıxmışdır.

Bu nehzət fəqət Azərbaycanlılıq təəssübü əsərində vicuda gəlməmişdir. Bunu ayrı dona geydirmək və ayrı cür tə'bir etmək səfahətdir. Bilirsiz ki, müharibənin nəticəsində İranda istibdad hökuməti yıxıldı və ondan sonra zahirdə demokrasi bir hökumət əmələ gəldi. Lakin ona heç demokrasi demək olmazdı. Onun iş başına gələməsi ilə dövlət dəstgahında heç bir dəyişiklik əmələ gəlmədi. Biz bu zahiri demokrasiya, hey'ət hakiməyə itminan edə bilməzdik. Ondən ötrü ki, 13- cü məclis ə'zasının hamısı və 14-cü məclisə seçilənlərin əksəriyyəti onlarıdı ki, Rizaxan özü onlara qabaqkı məclislərdə yer vermişdir.

Həqiqətdə İranda Rizaxandan sonra heç bir təğyirat əmələ gəlməmişdi. Fəqət istibdadın şəkli dəyişmişdir. Vaqə'də Rizaxanın yerini ondan daha kiçik, daha həris olan Süheyliyə və Tədəyyünlər, Həkimilər, Sa'idlər və Sədriləşraflar tutmuşlar.

Beləliklə də İranda xalq azadlığı üçün böyük bir xəter hiss olunurdu. Qorxu gündən günə artırdı.

Çünkü müharibə qurtarandan sonra müttəfiqlər İrandan xaric olacaq idilər. Onlar İranda olarkən mürtəcelər bir qədər zahiri gözləməyə məcbur olurdular. Beləliklə İranda ikii qüvvə arasında kəsgin mübarizə gedirdi. Bu iki qüvvədən biri qalmalı idi. Xalq qüvvələri günü gündən zəifləyirdi.

İrtica'i qüvvələrin əlində hökumət və pul və silah olduğuna görə onlar qüvvət tapırdılar. Onlar yerlərdə kənliləri incitməyə, azadixah ruznamələri tövqif etməyə, ittihaddiyə və azadixah təşkilatları bağlamağa başlamışdılar.

Belə bir zamantda İran xalqının azadlığının ortadan getməsi üçün bir yol fikir etmək lazım idi. Azadlıq mübarizəsi həyat və mümat mübarizəsi idi. O vaxt biz yoldaşlarımızla fikirleşib və hərcürə söhbət edirdik nəticə ələ gilmirdi.

Nəhayət, biz gördük ki, danışmaq ilə bir nəticə əldə etmək olmaz. Gərək gücün qabağına güc ilə çıxmaq. Ona görə də 12 Şəhrivərdə az iddə ilə cəsuranə qədəm götürüb qabağa çıxdıq və Azərbaycanda azadlığı həyata keçirməklə bütün İranda azadlığın tə'min olunmasını nəzərdə tutduq. O vaxt biz aşkar surətdə yazmışdıq ki, bütün İran azadlığını tə'min etmək üçün Azərbaycanda böyük bir nehzət yaratmaq lazımdır.

İran irtica'ı Azərbaycan xalqının əli ilə yıxılmalıdır. Ona görə bu gün deyirik ki, Azərbaycan İran azadlığının zəminidir.

Əgər bundan sonra mürtəcelər qüvvə tapıb imza etdiyimiz müvafiqnamənin tək bir maddəsinə əl vursalar yenə ayağa qalxıb onu müdafi'ə edəcəyik.

Biz bir də irtica' boyunduruğu altına girəmyəcəyik. Gərək irtica'ın qabağı alınsın. Bizim e`lamiyyəimiz nəşr olunuan günədək irtica' telqraf və ictimadan qorxmayıb xalqın sözüne əhəmiyyət vermirdi. Bizim e`lamiyyəimiz əvvəl dəfə onların kürküne birə saldısa da ona əhəmiyyət verməyib dedilər ki, bu e`lamiyyə də deyilmiş sözlərdən biridir.

Bu mövqe'dən istifadə edib firqə təşkilatını bərqasa bir surətdə vicuda gətirib məhəlli hizbi Tudə təşkilatı ilə birləşib vahid qüdrətli bir firqə vicuda gətirdik. Mərağa, Sərab, Miyana və Zəncanda fədailərimizin tufənglərinin səsi eşidilən günədək mürtəce hökumətlər bizim e`lamiyələrimizin həqiqi qüdrətini dərk edə bilməmişlərdi. O vaxtdan bəri Azərbaycan qüdrətli bir əmil tanındı.

Mürtəcelər əvvəlcə istəyirdilər cürbəcür yollar ilə bizim təşkilatımızın və nehzətimizin qabağını alsınlar. Ona görə də Azərbaycana Katuziyan, Zəngənə və Vərham kimi satqınları göndərmişdilər. Vəli nəticədə umidləri kəsildi və sabit oldu ki, xalq nehzətini aradan aparmaq olmaz.

Təcrübə onlar üçün yə'savər oldu, sübut etdi ki, bu nehzət Azərbaycan xalqının qəlbindən qopan bir tufan imiş. Bizim mübarizəmiz irtica'ın zülüm və əsarətindən qurtarmaq mübarizəsi idi. Bu mübarizədə millət bizim arxamızda dayanmışdı. Eyn zamanda İran azadixahları da Azərbaycan nehzətini düşünüb və onu təqviyyət edirdilər. Burada irtica' əl ayağını itirib xaricilərə mütəvəssil olmağa başladı və istədi ki, bizim nehzətimizin mahiyyətini dəyişdirib hay küy ilə onu aradan aparsınlar. Lakin xalqımızın möhkəm iman və əqidəsi onlara faiq gəldi. Ona görə də məcbur oldular, fəqət bir rəy əksərity ilə aqayi Qəvamülsəltənəni hökumət başına gətirsinlər və onun vasitəsi ilə Azərbaycanın demokratik nehzəti ilə hesablaşsınlar. Bu, güzəşt deyil idi. Bəlkə onlar məcbur idilər. Mürtəcelər bilirdilər ki, aqayi Qəvamülsəltənə hamıya mə'lum olan təcrübəsinin sayəsində eləyəbiləcək Azərbaycan ilə razılaşmağa yol tapsın. Əlbəttə aqayi Qəvamülsəltənənin iş başına gəlməsi onlar üçün müvəffəqiyyət idi. Lakin onun kabinetində yenə də İran mürtəceləri birləşmişdi. Onları kabinetə də'vət etməyə aqayi Qəvam «məcbur» idi,«bu işi görməsəydi əksəriyyət qazana bilməzdi». Bu da aqayi Qəvamülsəltənənin ustadlığına dəlil ola bilər idi. İran məclisində irtica'i hədəflərdən başqa bir də xüsusu hədəflər vardır ki, hər kəs çalışar öz adamlarını iş başına gətirsin.

Aqayi Qəvam nümayəndələrin ruhiyyəsinə bəld olduğu üçün bundan istifadə etməyə müvəffəq oldu. Onun üçün bundan başqa ayrı cür bir yol yox idi.

Bu kabinə Kirilofun mə'ruf balıq, ördək və xərçəngin əraba çəkəmək hekayəsini xatirə gətirir. Bununla belə kabinə hərəkətdən təşkil olursa olsun Azərbaycan nehzətinin təkamülü əsərlərində meydana çıxmış və biz ilə hesablaşmaq məcburiyyətində qalmışdır. Hətta kabinədə elə adamlar vardır ki, Azərbaycan dili ondan ötrü ölümdən bətdədir. Bavicudin o, bu dilin Azərbaycanda tədris və inkişafına əngəl törədə bilməmişdir.

İndi biz nə inki ibtidai məktəblərdə hətta mütəvəssitə və ali məktəblərimizdə də öz ana dilimizdə təhsil etmək haqqını almağa müvəffəq olmuşuq. Bundan başqa əsas məsələlərdən biri də topraq məsələsidir. Biz 12 Şəhrivər bəyannaməsində fəqət xalisə və xalq düşmənləri yerlərinin əkinçilər arasında bölünməsinə irəli sürmüşdük. İndi mübarizə nəticəsində bu sahədə daha artıq müvəffəqiyyət qazanmışıq və Tehran isə bizim dalımızca gəlməyə məcbur olmuşdur.

Əlbəttə onları bu işlərə vadar edən bizim qüdrətli nehzətimiz və düzgün siyasətimizdir. Bununla da irtica'ın ərkanına böyük rəxne düşmüşdür. Bu vasitə ilə 40 il tamam məşrutə inqilabının nəhalının üstündə qalan ağır daş bir az da olsun kənara çəkildi. Məşrutə inqilabı ondan ötrü idi ki, xalq hakimiyyəti öz əlinə alsın. Lakin daxili və xarici mürtəcelər onu boğmuşdu. Hakimiyyət müstəbid şahın əlindən müstəbid adamların əlinə düşmüşdü. Bizim nehzətimiz 40 il rakid qalmış məşrutə nehzətini dirilti. İndi əlbəttə irtica' təmamilə ölüb aradan getməyibdir. Bəlkə onlar 15 ci məclisdə yenə də nüfuz tapmaq istəyirlər. Onlar fırqə təşkilatımızdan qorxurlar. Bizim nehzətimiz İranda böyük bir zəminə hazırladı. Azərbaycan nehzəti böyük bir fırqəyə və xalqa təkiyə edibdir ki, bu da böyük bir amildir. Ayrı bir amil gündən günə azadixah təşkilatların güclənməsi və topraq bölgüsü nəticəsində İran kəndlilərinin nəzərini cəlb etməsi və onları nehzətimizə tərəfdar halına salmasıdır. Dediym kimi tarixin mövcüzlərindən biri də Qəvamülsəltənə hökumətinin təşkili ilə bizim xalq qoşunlarımızın təşkilinin bir vaxta təsadüf etməsidir.

Bir neçə kələmə də müvafiqətnamə haqqında demək lazımdır

Sizə təqdim etdiyimiz müvafiqətnamə bu sadəliklə meydana çıxmamışdır. Onun hər bir maddəsində mükərrər həllaclıq olunmuşdur. Milli Hökumət özünü xalqın və tarixin qabağında məsul görürdü ki, işi səhl tutmamış var qüvvəsi ilə xalqın hüququndan mudafi'ə etmişdir. İcazə verin bağlanan müvafiqətnaməni oxumaqdan qabaq onun zəmin icrası barədə bir

neçə söz deyim. Əvvələn bunu biləməlisiz ki, biz bu işi başlayan zaman zamin icra ola bilən heç bir qüdrətə malik deyildik.

O vaxt biz heç növ' vahiməyə yol verməyib istədiyimizi almağa müvəffq olduq. İndi də onu saxlaya biləcəyimizə imanımız vardır. Bir də bu müvafiqətnamənin birinci zamin icrası xalqımız və Milli Məclisimizdir. Bu məclisimiz həmişə aldığımızın zamin icrası olacaqdır. Azərbaycan həmişə öz məclisinin dalınca gedəcəkdir.

Xalqımız və məclisimizin zamin icrası isə firqəmizdir. Firqə heç vəchilə mürtəcelərə imkan verməyəcək ki, aldığımızı ortadan aparsınlar. Məclisimizi yaradan firqəmiz onun da zamin icrasıdır. Digər zamin icramız Azərbaycanın xaricində və İran daxilindəki azadixah qüvvələrdir. Onlar bilirlər ki, biz olmasaq onları aradan aparacaqlar. Onlar bizdən himayət edib və bizdən də kömklilik gözləyirlər. Bu isə qüvvətli bir zamin icradır.

Azərbaycan azadlığının digər bir zamin icrası gələcək məclis şurayi millidir. Ona görə gerek biz elə nümayəndələr intixab edək ki, onlar xalq tərəfdarları olsunlar. Şübhəsiz ki, biz ona da nail olacağıq.

Biz gerek gələcək məclisi elə hala qoyaq ki, o azadlığın mərkəz siqli olabilsin. Hərgah biz müvəffəq olaq ki, Azərbaycandan və İranın başqa nüqtələrindən azadixah ünsürlər məclisə intixab olunsun onda irtica'nın qüvvəsini sındıraraq İranda azadlığı əbədi surətdə tə'min etmiş olarıq.

İndi bizim qarşımızda iki yol var, ya grək məclisdə əksəriyyəti vicuda gətirik və ya gerek öz qüvvəmizlə aldığımızı hifz edək. Əgər istəyələr ki, aldığımızı əl uzadalar onda xalqımız öz gücü ilə istediklərini alacaqdır.

Mən öz firqəmiz və təşkilatımızın gücünə inanmışam. Bizim firqəmiz məşrutə kötüyü üstündə göyərmiş bir nahaldır. Mən fikir edirəm ki, Azərbaycandan gedən nümayəndələrin hamısı azadixah olacaqlar. Buna heç şübhə yoxdur ki, firqəmiz imanlı adamları namzəd edəcək. Xalqımız artıq düşünüb bilir ki, Azərbaycanlıların mənafe'ini hifz edən yeganə bir qüvvə varsa o da Azərbaycan Demokrat Firqəsidir. Gerek xalqımızın içində ittihad, iman və qardaşlıq olsun. İrtica'i fikirlərin zamin icrası da bizim birbirlərimizə ədəm e'timad və ədəm ittihadımız olabiler. Biz gerek var qüvvəmizlə ittihadımızın pozulmasına yol verməyək. Hər o adam ki, Azərbaycanlıların ittihad və ittifaqına zidd olsa, birəhmanə olaraq aradan aparılacaqdır. Bu müvafiqətnamə bizim mübarizəmizin nəticəsində əldə ediləlidir. Bununla da bizim mübarizə tariximizdə yeni bir səhifə açılır. Nehzətimiz aldıklarını burada səbt edir və mübarizəmizin ikinci dövrəsinə qədəm qoyur...

(Azərbaycan» ruznaməsi, ikinci dövrə 5 şənbə 6 tir 1325-ci il, nömrə 236)